

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»
XIX Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XIX Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»**

**PROCEEDINGS
of the XIX International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»**

**2024
Астана**

УДК 001

ББК 72

G99

«ǴYLYM JÁNE BILIM – 2024» студенттер мен жас ғалымдардың XIX Халықаралық ғылыми конференциясы = XIX Международная научная конференция студентов и молодых ученых «ǴYLYM JÁNE BILIM – 2024» = The XIX International Scientific Conference for students and young scholars «ǴYLYM JÁNE BILIM – 2024». – Астана: – 7478 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-7697-07-5

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001

ББК 72

G99

ISBN 978-601-7697-07-5

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2024**

6.6 Topical Issues of Foreign Philology

ӘОЖ 8.81.81'27

ТІЛ БІЛІМІНДЕ ВЕРБАЛДЫ ЖӘНЕ БЕЙВЕРБАЛДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ

Байсұлтан Аружан Нұржанқызы

aruzhanb.009@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Филология факультеті, Шетел филологиясы: ағылшын тілі
мамандығының 1 курс магистранты, Астана, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Г.К.Кенжетаева

Кіріспе. Ақпарат алмасу күрделеніп, жан-жақты болып жатқан қазіргі заманда қарым-қатынасты зерттеу тілдік әрекетті түсінудің негізгі міндетіне айналуға. Қарым-қатынас біздің күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігі бола отырып, ақпарат берудің және адамдар арасындағы өзара әрекеттесудің күрделі үрдісі болып табылады. Тіл біліміндегі вербалды және бейвербалды қарым-қатынасты зерттеу қарым-қатынас механизмдері мен тілдік құбылыстарды түсінуде шешуші рөл атқарады. Вербалды және бейвербалды қарым-қатынас адамдардың байланысында, сондай-ақ хабарламалардың мағынасы мен эмоционалды бояуын қалыптастыруда маңызды болып табылады. Бұл мақала лингвистикалық зерттеулер шеңберінде вербалды және бейвербалды қарым-қатынасты талдауға арналған. Біз қарым-қатынастың екі түрінің де негізгі аспектілерін, олардың өзара байланысын және қазіргі қоғам үшін маңыздылығын қарастыруға тырысамыз.

Негізгі ұғымдарды анықтау

«Қарым-қатынас» термині ғылыми әдебиеттерде ХХ ғасырдың басында пайда болды. Қазіргі уақытта қарым-қатынас үрдісін зерттеп, оған түрлі анықтама берген ғалымдар көп. Олардың ішінде, А.Б.Зверинцев пен А.П.Панфилова «қарым-қатынас – белгілі бір ақпарат алмасу, эмоционалды және интеллектуалдық мазмұнды беру процесі» деп атап өткен [1]. С.Г.Тер-минасованың «Тіл және мәдениетаралық коммуникация» кітабында қарым-қатынасқа келесідей анықтама берілген: «қарым-қатынас – бір не одан да көп тұлғаның арасындағы өзара түсіністікке негізделген байланыс; бір тұлғаның екінші бір тұлғаға немесе бірнеше тұлғаға ақпаратты хабарлауы» [2]. К.Ж.Төребаева «қарым-қатынас – бұл адамдардың танымдық хабарлар алмасуы, өзара түсінісуі, бірін-бірі қабылдауы» деп түсіндіреді [3]. Тиімді қарым-қатынас – адамдарға өз идеялары мен көзқарастарын нақты жеткізуге және басқалардың көзқарастарын түсінуге мүмкіндік беретін өмірлік маңызды дағды. А.М. Руденконың түсіндірмесінде: «...коммуникативтік үдеріс – бұл әртүрлі коммуникативтік арналар арқылы ауызша және бейвербалды құралдарды қолдана отырып, жіберуші мен алушы арасында ақпарат (хабарламалар) алмасу үдерісі» делінген [4].

Памела С.Шокли-Залабак өзінің «Ұйымдық коммуникация негіздері» кітабында, коммуникация төрт құрамдас бөлікті қамтиды деп атап өткен. Олар: хабарлама, жіберуші, қабылдаушы және кері байланыс [5]. Хабарлама хабарланатын мазмұнға сілтеме жасайды, ал жіберуші хабарды жіберетін адам немесе нысан болып табылады. Қабылдаушы – бұл хабарды қабылдап жатқан адам немесе нысан, ал кері байланыс хабарламаға жауап немесе реакцияны білдіреді. Кері байланыс тиімді қарым-қатынастың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені ол жіберушіге хабарламаны қабылдаушы түсінген-түсінбегенін анықтауға мүмкіндік береді. Кері байланыс ауызша немесе жазбаша болуы мүмкін және ол кез келген түсінбеушіліктерді түсіндіру немесе қосымша ақпарат беру үшін пайдаланыла алады.

Қарым-қатынастың екі негізгі түрі бар: вербалды және бейвербалды [6]. Вербалды қарым-қатынас – бұл сөздерді немесе тілді қолдана отырып ақпарат алмасу процесі. Ол ауызша немесе жазбаша өрнек формасы арқылы жүзеге асырылады және сөздер мен тілдік құрылымдар арқылы хабарламаларды, идеяларды, ойларды, эмоцияларды және т.б. беруді

камтиды. Вербалды қарым-қатынаста ақпарат ауызша сөйлеу арқылы да, жазбаша түрде де беріле алады.

Бейвербалды қарым-қатынас, керісінше, ақпаратты жеткізу үшін сөздерді немесе тілді қолданбай, бейвербалды құралдар арқылы жүзеге асады. Бейвербалды жүйе өз кезегінде басқа жүйелерден тұрады: оптикалық-кинетикалық (ым-ишара, мимика, пантомимика), пара-және экстралингвистикалық (интонация, сөйлеудегі сөздер емес қиылысулар), қарым-қатынастың кеңістіктік-уақыттық параметрлерін ұйымдастыру, көзбен байланыс. Бейвербалды қарым-қатынас вербалды қарым-қатынасқа қарағанда тиімдірек болуы мүмкін, өйткені ол эмоцияларды, ниеттерді, көзқарастарды және қарым-қатынастың әрқашан сөзбен жеткізілмейтін басқа аспектілерін жеткізе алады. Бейвербалды байланыс құралдарын зерттеушілердің бірі А.Мейерабиан өзара әрекеттесу процесінде ақпараттың 93% - ы вербалды емес жүйенің арналары арқылы берілетінін дәлелдейді (55% - мимика, ым-ишара, позалар және 38% - дауыс интонациясы, биіктігі, тембрі) [7].

Вербалды және бейвербалды қарым-қатынастың негізгі айырмашылықтарының бірі – ақпаратты жеткізу тәсілі. Вербалды қарым-қатынас мәліметті жеткізуде сөздер мен тілді қолданса, бейвербалды қарым-қатынас сөздерді қолданбай, жест-ишара, мимика және басқа бейвербалды құралдар арқылы мәліметті жеткізеді.

Қарым-қатынастың екі түрі де қарым-қатынас үрдісінде маңызды рөл атқарады. Вербалды қарым-қатынас ақпарат пен идеялардың берілуін қамтамасыз етеді, сонымен қатар адамдарға өз ойлары мен сезімдерін білдіруге мүмкіндік береді. Ал бейвербалды қарым-қатынас ауызша хабарды түсіндіруге және толықтыруға, сондай-ақ эмоцияларды білдіруге және адамдар арасында қарым-қатынас орнатуға көмектесу арқылы толықтырады.

Қарым-қатынасты зерттеудің теориялық негіздері

Қазақ халқының ойшыл-педагог ғұламалары А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, Ш.Құдайбердиев, М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов еңбектерінде тіл және қарым-қатынас мәселесі орын алған.

Отандық ғалымдар өз еңбектерінде қарым-қатынас тұжырымдарын түрлі аспектіден талдаған. Х.Т.Шерьязданованың зерттеу жұмыстарында тұлғаның қарым-қатынасын жетілдірудің психологиялық-педагогикалық амалдары қарастырылған. С.Қ.Бердібаева зерттеуінде тұлғаның қарым-қатынас кезіндегі шығармашылық іс-әрекеті талқыланады. Б.Ә.Әмірова тұлғаны зерттеуді қазіргі теориялық және тәжірибелік психологиядағы ең маңызды бағыттардың бірі ретінде дәлелдейді. Н.Қ.Тоқсанбаева қарым-қатынасты бірлескен іс-әрекетті жүйелендіру факторы ретінде қарастырған. Қарым-қатынастың коммуникативтік, интерактивтік және перцептивтік үдерістермен бірдей жүйе ретінде көрінуінің өзі бірлескен іс-әрекетті жүйелендіру факторы ретінде анықтап, тұлғаның қарым-қатынастағы эмоциялық күйлерінің құзыреттілігі бірлескен іс-әрекетті жүйелендірудің факторы ретінде дәйектеледі.

Тіл білімінде қарым-қатынастың әртүрлі теориялары мен үлгілері, сондай-ақ вербалды және бейвербалды қарым-қатынасты талдаудың әртүрлі тәсілдері жасалды. Біз төменде қарым-қатынас үрдісін түсінуге көмектесетін негізгі теорияларды, тәсілдер мен тұжырымдамаларды талқылаймыз.

1. Шеннон мен Вивер моделі (1949) – Тіл білімінде Шеннон мен Вивер моделі ақпарат пен тіл тұрғысынан хабарламалардың берілуін түсінудің негізі ретінде қарастырылады. Модельдің негізгі аспектісі ақпаратты беру процесінде мүмкін болатын бұрмалаулар мен шуды есепке алу болып табылады. Бұрмалаулар интерпретация, семантикалық айырмашылықтар немесе техникалық кедергі сияқты әртүрлі факторларға байланысты болуы мүмкін. Тіл біліміндегі бұл модельді түсіну зерттеушілерге хабарламаларды кодтау және декодтау процестерін, сондай-ақ оларды қабылдау мен түсінуді талдауға мүмкіндік береді.

2. Сөйлеу актісі теориясы – Дж.Остин ұсынған және Дж.Серл әрі қарай дамытқан бұл теория сөз бен сөйлеу әрекеттері деңгейінде вербалды қарым-қатынасты талдайды. Бұл теория сөйлеушінің тілді қолдануда қалай әрекет ететінін және бұл әрекеттердің тыңдаушыға қалай әсер ететінін талдау үшін негіз береді. Дж.Остин «How to Do Things with Words» деген еңбегінде айтылымдарды әр түрлерге немесе сөйлеу әрекеттеріне, мысалы, мәлімдеме, сұрақ,

бұйрық және т.б. жіктеуді ұсынады. Бұл сөйлеу әрекеттерінің әрқайсысының қарым-қатынас жағдайында өзіндік қызметі мен мақсаты бар. Сөйлеу әрекеттері теориясының негізгі идеясы – тіл тек ақпаратты жеткізу үшін ғана емес, сонымен қатар белгілі бір әрекеттерді жүзеге асыру үшін де қолданылады. Мысалы, сөйлеуші «Терезені жабыңызшы» деген сөйлемді айтқанда, ол терезенің жай-күйі туралы ақпаратты жеткізіп қана қоймай, тыңдаушыға өзінің өтінішін немесе қалауын білдіреді. Осы әртүрлі сөйлеу әрекеттерін түсіну тіл білімі мамандарына тілдің әртүрлі қарым-қатынас жағдайларында қалай қолданылатынын және олардың қатысушылар арасындағы өзара әрекеттесуіне қалай әсер ететінін зерттеуге көмектеседі.

3. Ынтымақтастық принципі мен сөйлеу актілерінің теориясы (1975) – Тіл мамандары сөйлеушілер мен тыңдаушылар ынтымақтастық принципі қалай ұстанатынын және сәтті қарым-қатынас жасау үшін сөйлеу актілерін қалай қолданатынын талдайды. Бұл теория коммуникаторлар ақпарат алмасуды табысты ету үшін ынтымақтастық принциптеріне сәйкес әрекет етеді деп болжайды. Ынтымақтастық принципінің негізгі идеясы – сөйлеушілер арасындағы өзара әрекеттесуін және қарым-қатынас шеңберінде олардың үміттерін орындауын күтеді. Бұл күтулер сөйлеудің төрт максимумдары арқылы көрінеді: сапа максимумы (шындықты айту), сандық максимум (жеткілікті ақпаратты айту), салыстырмалылық максимумы (тиісті нәрсені айту) және мәнер максимумы (анық және түсінікті сөйлеу).

4. Бейвербалды қарым-қатынас теориясы – лингвистер ым-ишара, мимика және интонация сияқты бейвербалды құралдарды олардың мағынаны жеткізудегі рөлін түсіну үшін зерттейді. Бұл теорияның негізгі идеясы – қарым-қатынастың бейвербалды элементтері ақпараттың айтарлықтай көлемін бере алады және вербалды мәлімдемелерді толықтыра алады, олардың мағынасы мен эмоционалдық бояуын түсіндіреді. Бейвербалды қарым-қатынас саласындағы зерттеулер көрсеткендей, ым-ишара және басқа бейвербалды құралдар эмоцияны білдіру, мәлімдемелердің мағынасын нақтылау, сөйлесу ағынын бақылау, тіпті кейбір жағдайларда вербалды қарым-қатынастың орнын ауыстыру үшін қолданылады. Бейвербалды қарым-қатынасты зерттейтін тіл білімі мамандары бұл элементтердің ауызша тілмен қалай әрекеттесетінін және хабарларды қабылдауға қалай әсер ететінін түсінуге тырысады. Бейвербалды қарым-қатынас теориясы лингвисттерге тұтастай қарым-қатынас туралы неғұрлым толық түсінік алуға мүмкіндік беретін вербалды және бейвербалды аспектілерді ескере отырып, қарым-қатынас үрдісін талдауға кешенді көзқарасты ұсынады. Осы теориялардың, тәсілдер мен концепциялардың әрқайсысы лингвисттерге әртүрлі контекстердегі қарым-қатынас, тіл және өзара әрекеттесу механизмдерін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Вербалды және бейвербалды қарым-қатынасты талдау

Тиімді қарым-қатынас тек берілген сөздердің анықтығы мен дәлдігіне ғана емес, сонымен қатар вербалды хабарларды толықтыратын және түсіндіретін бейвербалды элементтерге де байланысты. Вербалды және бейвербалды қарым-қатынастың өзара байланысы күрделі және көп қырлы құбылыс, оны зерттеу психология, әлеуметтану, тіл білімі және антропология сияқты әртүрлі салалардағы ғалымдардың назарын аударды. Вербалды қарым-қатынас тіл білімінің орталық зерттеу объектісі болып табылады және әр түрлі көзқарастардан кеңінен зерттелді. Қимылдар, мимика, дауыс ырғағы, дене тұрысы сияқты бейвербалды элементтер вербалды хабарларды толықтыру арқылы қарым-қатынаста маңызды рөл атқарады. Мысалы, мимика мен ым-ишара білдірілген эмоцияларды қабылдауды күшейтуі немесе әлсіретуі мүмкін, ал дауыс ырғағы айтылған сөздерге сенімділікті немесе күмәнді баса алады. Бейвербалды элементтер тіпті вербалды хабарларға қарама-қайшы болуы мүмкін, олардың интерпретациясы мен түсінігіне әсер ететінін атап өткен жөн.

Вербалды қарым-қатынасты зерттеудің негізгі мәселелері мен аспектілеріне семантика мен синтаксис және прагматика жатады. Вербалды қарым-қатынасты зерттеудің әдістемелік тәсілдері мәтін мен диалогты талдаудан бастап бақылау мен сауалнаманы қамтитын эксперименттік зерттеулерге дейінгі ауқымды қамтиды.

Бейвербалды қарым-қатынасты зерттеудің негізгі мәселелері мен аспектілеріне қимылдар мен мимика, сөйлеудің интонациясы мен жылдамдығы, кеңістіктік қатынастар жатады. Бейвербалды қарым-қатынасты зерттеудің әдістемелік тәсілдеріне әртүрлі контекстте бейвербалды бақылау, олардың әсерін бағалау үшін сауалнамалар мен эксперименттік әдістерді қолдану жатады. Бейвербалды қарым-қатынас саласындағы көптеген зерттеулер экспрессивті бет қимылдарын, ым-ишараны және пантомимиканы қамтитын кинетиканың ақпараттық және коммуникативті қасиеттерін талдауға бағытталған [8].

Вербалды және бейвербалды қарым-қатынастың өзара байланысына қатысты негізгі теориялардың бірі Альберт Мейерабианның дәлелдеу теориясы болып табылады. Бұл теория бойынша қарым-қатынастағы ақпараттың шамамен 55%-ы бейвербалды құралдар арқылы (мимика, ым-ишара, дене қатынасы), 38%-ға жуығы дауыс ырғағы арқылы, 7%-ға жуығы сөз арқылы беріледі.

Майкл Аргайл мен Питер Гудхарттың зерттеулері де қарым-қатынастағы бейвербалды элементтердің маңыздылығын растайды. Олар хабарламалардың эмоционалдық мазмұнын беруде вербалды белгілерге қарағанда бейвербалды белгілер маңыздырақ рөл атқаратынын анықтады [9].

Қорытынды

Бұл мақалада лингвистика контекстінде вербалды және бейвербалды қарым-қатынастың негізгі аспектілері қарастырылды. Қарым-қатынастың осы екі түрін зерттеу өзекті және маңызды міндет болып табылады, өйткені олар қарым-қатынас пен ақпаратты беруде негізгі рөл атқарады. Ол хабарларды қабылдау және түсіндіру ерекшеліктерін, сондай-ақ әртүрлі мәдениеттер мен әлеуметтік топтардың қарым-қатынас стратегияларындағы айырмашылықтарды анықтауға көмектеседі.

Вербалды және бейвербалды қарым-қатынастағы заманауи теориялар мен зерттеулерді талдай отырып, қарым-қатынастың бұл екі түрі өзара тығыз байланысты екенін көруге болады. Бейвербалды элементтер вербалды хабарларды толықтырып, күшейтіп, оларды түсіндіруде маңызды рөл атқаратынын анықталды.

Осылайша, вербалды және бейвербалды қарым-қатынасты зерттеу қарым-қатынас үрдісі туралы білімімізді кеңейтіп қана қоймайды, сонымен қатар тиімді қарым-қатынас дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Ол сондай-ақ қарым-қатынас орын алатын мәдени және әлеуметтік контексттердің әртүрлілігін түсінуімізді тереңдетуге көмектеседі.

Қорытындылай келе, вербалды және бейвербалды қарым-қатынас арасындағы байланысты түсіну лингвистикалық және кеңірек әлеуметтік-мәдени контекстте сәтті өзара әрекеттесу мен қарым-қатынастың кілті болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Василик М.А. Основы теории коммуникации. – Учебник. Под.ред.проф.0-75 М.:Гардарики, 2003. – С.11
2. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – Б.16
3. Төребаева К.Ж. Студенттердің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың ғылыми-практикалық негізі: пед. ғыл. канд. ... д.б.: 13.00.01. – Алматы, 2002. – Б.148
4. Руденко А.М. Психология массовых коммуникаций: учебник - М.: РИОР; ИНФРА-М, 2017. – С.303
5. Shockley-Zalabak, P. Fundamentals of organizational communication. Pearson, 2014. – P. 14
6. Lyons John. “Semantics”, Vol. 2, Cambridge University Press, 1977. – P.57
7. Mehrabian. A. Nonverbal communication. New York, NY: Aldine-Atherton. – 1972
8. Морозов В.П. Невербальная коммуникация: экспериментально-психологические исследования - Москва : Ин-т психологии РАН, 2011. – С.526
9. Argyle, M., & Goodhart, P. The Psychology of Interpersonal Behavior. – 1987